

Hangjelzett kódextöredékek a németújvári ferences kolostorban¹

A dél-burgenlandi Németújvár (Güssing) ferences kolostorának késő középkortól napjainkig egyben tartott, csodálatosan érintetlen könyvtára a művelődéstörténeti kutatások számos ága számára kínál felbecsülhetetlen értékű forrást. ² A zenetudomány, ezen belül a hazai zenei mediavisztika is évtizedek óta számon tartja a gyűjtemény egy igen különleges részét. Legfőképp a liturgikus zenei kódexeket – közöttük a legkorábbi, XIII. századi, teljes magyarországi *Missale Notatumot*³ –, s emellett mintegy 100 db hangjelzett liturgikus zenei kódextöredéket – számos hungarikumot is – a XII. és a XVI. század közötti időszakból.

Hasonlóan érintetlen középkori-kora újkori hazai könyvtárat aligha ismerünk. ⁴ Ám míg az egyes pergamen kódextöredékek története kevésbé rekonstruálható, magának a könyvgyűjteménynek a sorsa jól ismert. A könyv-

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült és az OTKA K 120643 számú pályázat keretében.

² A XIX. század derekán Fejérpataky László 450 kötetről számol be, ezek között 34 kéziratot különít el. Lásd FEJÉRPATAKY László (1883), „A német-újvári sz. ferencendi zárda könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 8 (1883), 100–137, itt: 101–102.

³ Lásd RADÓ Polikárp (1973), *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 78 (ZALÁN Menyhért kéziratoss feljegyzései nyomán, „A magyar középkori missalék kutatásának feladatairól”, *Pannonhalmi Szemle*, 1928. 194–195); SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez 1. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. C 47. A kódex eredetéről lásd DOBSZAY László (1984), „Árpád-kori kottás miscskönyvünk provenienciája”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1984*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 11.

⁴ A történelmi kataklizmák köztudottan súlyos pusztítást végeztek a középkori könyvállományban, a tatárjárás és a török hódoltság idején a magán- és intézményi könyvtárak zöme megsemmisült, fennmaradt állományuk szétszéledt. Abból a forrástanyagból, amely túlélte a viharos századokat, a középkori magyar könyvkultúra kivételes fejlettségére következtethetünk, jóllehet a mai kódexállomány csak igen csekély töredékét képviseli az egykorinak, azt is egyetlen földrajzi és kronológiai megoszlásban. A ténylegesen fennmaradt és becsült középkori kódexmennyiségéről lásd MEZEY László (1978), „Fragmenta Codicum”, *MTA I. Osztályának Közleményei* 30. 65–90.

tár alapállományához tartoznak a kihalt németújvári grófokat követő Batthyányak bibliotékájának teológiai témájú kötetei a XVI. századból.⁵ A protestáns hitre áttért humanista bibliofil, Batthyány Boldizsár⁶ ezt a magánkönyvgyűjteményt a németújvári evangélikus iskolára hagyományozta, de ide kerültek udvari lelkészének, Beythe István protestáns püspöknek kötetei is.⁷ Batthyány Boldizsár unokája, a katolizáló Batthyány Ádám viszont az 1640-ben általa alapított ferences rendi kolostornak adta át a könyvgyűjteményt⁸ azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy az atyák a veszedelmes protestáns irodalmat biztonságosan zárják el majd az olvasók elől. A kötetek az őket megerősítő középkori kódexfragmentumokkal együtt tehát éppen ennek az ellentétes célú elővigyázatosságnak, de mindenek előtt a fegyelmezett ferenceseknek köszönhetik, hogy ma is kézbe foghatók, olvashatók. Ami a középkori anyagot illeti, a németújvári könyvtár liturgikus kézíratai és nyomtatványai, valamint a borítónak szétvágott egykori kódexek egy része talán még a Batthyány család korábbi birtokairól,⁹ nagyobb része feltehetően más katolikus intézményekből kerülhetett ide – ferences rendházakból, vagy a Batthyány Boldizsár idején megszüntetett közeli ágostonos¹⁰ esetleg a ferences konvent helyén egykor álló pálos¹¹ kolostorból – sajnos nem tudunk biztosat.

A szélesebb körű tudományos feltárások előtt a kolostor a XIX. század második felében nyitotta meg kapuit. Az 1860-as évek elején Szopori Nagy Imre, majd Fejérpataky László tudósított az itt található különleges gyűjteményekről.

⁵ Németújvár a 16. század elején lett a Batthyány család birtoka. Lásd FEJÉRPATAKY 1883:101.

⁶ A Batthyány könyvgyűjteményről lásd még MONOK István (szerk.) (2005), „A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége”, in *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár. 87–104.

⁷ A németújvári születésű Beythe István neves botanikusként, Batthyány Boldizsár udvari lelkészeként, iskolavezetőként működött 1612-es haláláig. A liturgikus kódexekből származó töredékekbe bekötött könyvekben túlnyomórészt Beythe István possessorbejegyzéseit olvashatjuk.

⁸ Lásd MADAS Edit, MONOK István (2003), *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest, Balassi Kiadó. 131, 140–141.

⁹ Dobszay László a Batthyány család szlavóniai és a nyugat-magyarországi birtokai közötti transzmisszió lehetőségét veti fel a Németújváron őrzött zágrábi *Missale Notatum* kapcsán. Ez a kapcsolat szerinte módot adhatott arra, hogy értékes kódexeket a török által fenyegetett déli területről északabbra menekítsenek. Lásd DOBSZAY László (1984), „Árpád-kori kottás misekönyvünk provenienciája”, in *Zenatudományi Dolgozatok 1984*. Budapest, MTA Zenatudományi Intézet. 11.

¹⁰ Lásd MADAS, MONOK 2003:141.

¹¹ Lásd FEJÉRPATAKY 1883:100.

ményről.¹² A könyvtár zenetörténeti jelentőségét legkorábban Bartalus István, Falvy Zoltán, Radó Polykárp méltatta.¹³

Az MTA BTK Zenetudományi Intézet a liturgikus zenei kódexekről és a fragmentumok egy részéről évtizedek óta fekete-fehér fotókat őriz. E dokumentáció alapján Szendrei Janka 50 darab németújvári kottás kódextörédekét vezethetett be *A magyar középkor hangjegyes forrásai* című 1981-es katalógusába.¹⁴ Az 1970-es és 1980-as években zajló szisztematikus gregorián forrásfeltárás azonban átfogóbb helyszíni vizsgálatokat sürgetett: egyrészt a teljes németújvári állomány zenei szempontú áttekintését, másrészt magasabb technikai színvonalú, színes fotók készítését a fragmentumok tartalmának precíz meghatározásához, illetve a későbbi zenei és zenepaleográfiai analízisekhez. A helyszíni kutatásra 2004-ben került sor Dobszay László és Szendrei Janka vezetésével. Kezdő kutatóként jómagam is részt vettem a feltárásban, és pályám későbbi alakulását döntően meghatározó élménynek bizonyult a güssingi „könyvtárszoba” hihetetlen látványa, a középkori pergamen kódextörédekkel beborított kötetektől roskadozó grandiózus polcrendszer, a kitapintható évszázados állandóság és rend. A feltárás során minden olyan kötet lekerült a polcokról, amelyet liturgikus kódextörédekbe kötöttek be. Az áttekintés és meghatározás mellett a teljes anyagot dokumentáltuk: mind a fragmentumokról, mind a hozzájuk tartozó hordozókönyvek címlapjairól készültek digitális felvételek. A kutatóút legfőbb eredményeképp 25 korábban nem ismert kottás kódextörédekkel gyarapíthattuk a Szendrei-féle töredékkatalógust.¹⁵

Először a könyvborító fragmentumokról élénk tárul legnyilvánvalóbb zenei vonatkozású alkotást, a hangjelzést vettük szemügyre. A pergamen fóliórészekről felsejlő szép középkori gregorián notációk földrajzi és kronológiai szempontból rendkívül változatos képet mutattak, a középkori Magyarország, sőt, Közép-Európa gregorián hangjelzéstípusainak különféle

¹² Lásd I. jegyzet, emellett még SZOPORI NAGY Imre (1865), *Az almádi konvent*, in *Győri történelmi és régészeti füzetek* III. 54–234, itt: 55.

¹³ Lásd BARTALUS István (1870), „Jelentés felsőausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratáról és nyomtatványairól a Magyar Akadémiához”, in *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből* I, 11. Pest. FALVY Zoltán (1958), „A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában”, *MTA I. Osztályának Közleményei*, XIII/1–4. 205–214. Radó Polykárp forrásjegyzéke kizárólag a teljes Zágrábi *Missale Notatumot* regisztrálja, lásd 3. jegyzet. A kódextörédeket e munkák nem említik.

¹⁴ Lásd SZENDREI 1981: F 265, 266, 311, 349, 350, 351, 352, 496 (–507), 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 507, 508 (–534), 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537 (–538), 538.

¹⁵ Az újabban felfedezett töredékek a következő kötetekhez tartoznak: 1/6, 1/40, 1/81, 2/85, 2/158, 3/129, 3/260, 4/7, 4/35, 4/38, 4/58, 4/152, 4/156, 4/163, 4/228, 4/229, 4/231, 4/232, 4/237, 4/252, 12/22, 18/7, 18/10b, 18/11, 19/40/b.

mintáit regisztrálhattuk belőlük, a XII. századi német neumanotációktól kezdve a XIII–XIV. századi magyar/esztergomi zenei notáción át a XV–XVI. századi gotizáló keverékhangjelzésekig. Liturgikus szempontból hasonlóan színes kép tárult elénk: a töredékek a római katolikus egyház liturgikus alappilléreihez, a miséhez és a zsolozsmához tartozó liturgikus zenei könyvek majd’ valamennyi típusát reprezentálják: graduálék, antifonálék, notált breviáriumok, misszálék, pszaltériumok találhatók közöttük.

A 2004-es kutatóút gyümölcseit azonban mindeddig nem arattuk le. Bár a helyszínen készült egy alapadatokat rögzítő, belső használatú katalógus, a magyar gregoriánkutatás máig adós a kiemelkedő németújvári fragmentumlelet részletesebb leírásával, a forrásanyag egészének vagy részleteinek tárgyalásával, értékelésével.

A gregorián töredékkutatás iránti nemzetközi szakmai érdeklődés élénkülésével párhuzamosan a németújvári forrásanyag ügye a közelmúltban kerülhetett újból napirendre a Régi Zenetörténeti Osztályon, amikor központi feladatként tűztük ki magunk elé a középkori magyarországi gregorián kódextöredékek szisztematikus vizsgálatát. A frissen elindított és jelenleg is nagy erővel épített *Fragmanta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Medaevalis* adatbázis¹⁶ sokoldalú és többszintű zenei-liturgiai leírásai reményeink szerint monográfiák, esettanulmányok sorozatát inspirálhatják a németújvári töredékek kapcsán is.

Az első monografikus tanulmány most jelent meg,¹⁷ rövid összefoglalásaképp ennek témáját, a gregoriánkutatás szemszögéből az egyik legizgalmasabb németújvári leletet mutatom be a továbbiakban, miközben azokról a gregoriánkutatásban alkalmazott analitikus módszerekről is szó lesz, amelyekkel a zenetudomány eredményesen járulhat hozzá hazai középkori kódextöredékeink azonosításához.

A gregorián kódexfragmentumok rangsorában előkelő helyen szerepelnek azok a darabok, amelyek valamiképp összetartoznak, csoportot alkotnak. Közösséget teremthet pl. az azonos liturgikus könyvtípushoz tartozás, a közös hangjelzéstípus, vagy a liturgikus tartalom szerencsés párhuzamosága, de ezek tudományos értékét messze meghaladja, ha azonos kódexből kimetszett töredékekhez jutunk hozzá. Egy azonos kódexhez tartozó újabb lelet megsokszorozza a magányos kódexdarab által hordozott tartalmat, sőt, bizonyos szempontból, például a zenei paleográfiai vizsgálat aspektusából nézve két-három ilyen összetartozó fragmentum a teljes forrással egyenér-

¹⁶ Online: <http://fragmenta.zti.hu/>, 2019. 05. 20.

¹⁷ Lásd GILÁNYI Gabriella (2019), *Mozaikok Erdély ismeretlen gregorián hagyományából – Egy Anjou-kori Antifonále töredékei Güssingben*. Resonemus pariter 1. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

tékű, mivel elegendőnek bizonyulhat ahhoz, hogy az egykori kódex zenei írásjelkészletét teljeskörűen megismerjük belőle.

A németújvári gyűjtemény a fentiek értelmében azért is jelentős, mert több fragmentumsorozatot őriz, ezek között egy XIV. századi magyarországi eredetű antifonále darbjait, összesen 14 db összetartozó kódextörédek (1. táblázat). A fragmentumok nincsenek lefejtve a hordozókönyvekről, csak a fóliók külső oldalai olvashatók, vagyis a tényleges liturgikus zenei tartalomnak a fele. Ugyanakkor itt is érvényes a fenti kitétel, 14 töredék bőségesen elegendő lehet a zenei notáció aprólékos jellemzéséhez, amely kulcs a későbbi proveniencia-meghatározáshoz is.

1. táblázat

Jelzet	Hordozókönyv	A borító-fragmentumon szereplő zsolozsmák
4/4	Brodaeus, Iohannes Turonensis: Miscellaneorum libri sex, 1555	nov. 19. – Árpád-házi Erzsébet
4/30	? a címlapot egér rágta le	szept. 8. – Mária születése
4/48	Neander, Michael: Loci communes philosophici Graeci, 1588	szept. 8. – Mária születése
4/49	Neander, Michael: Loci communes philosophici Graeci, 1588.	szept. 14. – Szent Kereszt felmagasztalása
4/68	Brandolini, Lippo Aurelio: De ratione scribendi, 1573.	nov. 22. – Cecília
4/80	Sigonius, Carolus: Fragmenta Ciceronis, 1559.	nov. 22. – Cecília
4/82	Schellenberg, Christophorus: Carmina nuptialia, 1576.	nov. 19. – Árpád-házi Erzsébet
4/116	Siber, Adam: Sionion, 1573.	nov. 25. – Katalin
4/119	Reusnerus, Nicolaus: Panegyris, 1593.	nov. 25. – Katalin
4/124	Scaligero, Giulio Cesare: De sapientia et beatitudine, 1573.	nov. 25. – Katalin
4/137	Iucundus, Iohannes: Commentariorum de statu religionis, 1575.	nov. 25., dec. 6. – Katalin, Miklós
4/142	Toxites, Michael: Commentarii, 1564.	nov. 25. – Katalin
4/273	Stephanus, Henricus: Conciones sive orationes ex Graecis, 1570.	nov. 22. – Cecília
19/40	Neander, Michael: Aphorismi. Breves et sententioni de omnibus, 1581.	szept. 25., 26., 29. – János apostol elhunyta (?), Kozma és Damján mártírok, Mihály arkangyal

A fellelt töredékek végig hangjelzettek: a zsolozsmához tartozó énekek sorakoznak rajta, vagyis a töredékek antifonáléhoz tartoztak egykor. A teljes pergamen fóliók kilenc kottaszisztémát foglalnak magukban. A négy piros kottavonalon fekete hangjelzés található a hangmagasságot jelölő c, f, g, h betűkulcsokkal a sor elején. A hajszálvékonyan húzott kottavonalak 5 mm-es távolságra helyezkednek el. Az írástükör mérete 196 mm x 265 mm, azaz egy kényelmesen kézben tartható, használati énekeskönyv lehetett az eredeti kódex.

A sorvégi custos, más néven órhang, amely a következő sor kezdőhangját jelzi, legtöbbször hiányzik, de egyszer-egyszer regisztrálható: például a 4/80 jelzetű kötet borítóján az utolsó sorban – a lapozást megelőzően mutatja a következő oldalon kezdődő dallam pozícióját. A custos hiánya, illetve alkalmoszerűsége a XIV. század második felére utal, és ezt a datálást a notáció jellegzetességeinek összessége is megerősíti. A scriptura és a zenei notáció harmonikus egységet alkot, az egykori kódex kiállítása igényes, de nem reprezentatív, nem valószínű, hogy fő egyházi központ számára készült kéziratról lehet szó, inkább alacsonyabb rangú intézménybeli használatról.

A kódexfragmentumok a téli–őszai sanctorale egyes szeptemberi, októberi, novemberi és decemberi zsolozsmáinak tételeit tartalmazzák, tehát a liturgikus év sorrendjében előre haladó antifonále egymáshoz közeli lapjából származnak (lásd 1. táblázat, 3. oszlop). 48 önálló liturgikus énektételel találtunk meg: rezponzorium prolixumokat (gyakran verzusaikkal, doxológiával) és antifóna-részeket, többnyire a zsolozsma éjszakai imádságának, a matutinumnak az énekeit (2. táblázat).

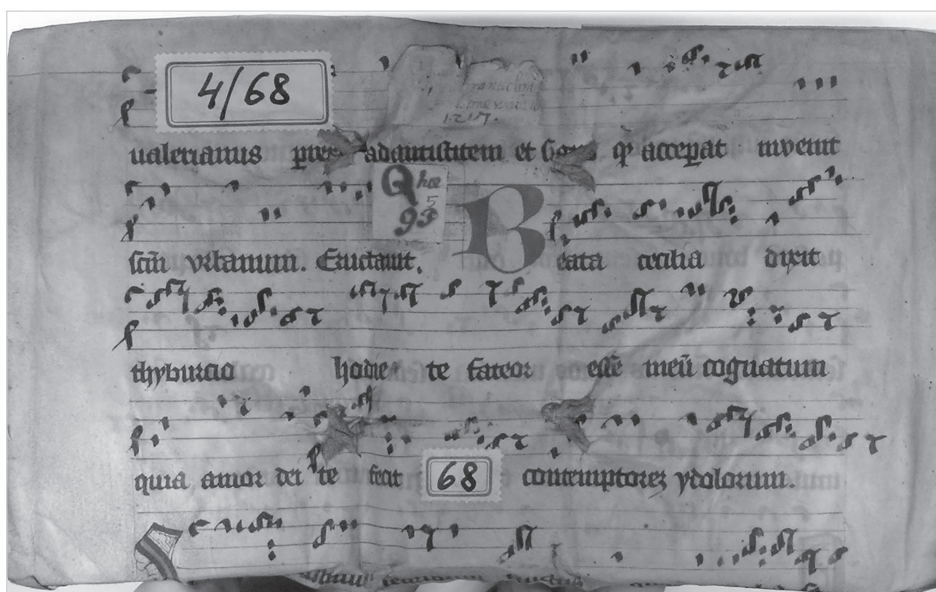
2. táblázat

Jelzet	Ünnep	Gregorián tételek
4/4	Árpád-házi Erzsébet	R/ Caeco nato cui nec V/ Novum hoc spectaculum
4/30	Mária születése	R/ Nativitas gloriosae V/ Gloriosae virginis Mariae R/ Solem justitiae V/ Cernere divinum V/ Gloria patri R/ Felix namque
4/48	Mária születése	a/ Veniat dilectus meus R/ Diem festum praecelsae V/ Nativitatem hodiernam R/ Corde et animo

4/49	Szent Kereszt felmagasztalása	a/ Praecinxit se Dominus a/ Sanctae crucis in honore a/ Vere obstructum a/ Fons omnium a/ Ecclesia sanctorum A/ Cornu salutis
4/68	Cecília	a/ Tunc Valerianus perrexit (folyt.) R/ Beata Caecilia dixit V/ Suscipe Domine
4/80	Cecília	V/ Nam sponsum quem a/ Credimus Christum a/ Nos scientes sanctum a/ Tunc Valerianus perrexit
4/82	Árpád-házi Erzsébet	a/ Deo decantent omnia a/ Juste lux orta gratiae a/ Deus palam omnibus
4/116	Katalin	R/ Martyrium sitiens V/ Daemoniis plena sunt a/ Cum esset adhuc a/ Maxentius instat impius a/ Caesar electos convocat a/ Christi fidem docuit
4/119	Katalin	V/ Gloria patri a/ Passionem gloriosae a/ Gloriosa Dei martyr
4/124	Katalin	a/ Caesar electos convocat R/ Christus sanctam tenebroso V/ Salve virgo benedicta R/ O quam felices V/ Cum duce Porphyrio R/ Virgo flagellatur
4/137	Miklós	R/ Ex eius membris V/ Catervatim ruunt populi
4/142	Katalin	a/ Regia stirpe generosa a/ Gaude decus virgineum R/ Haec quinquagenos oratores V/ Efficiens testes fidei V/ Gloria patri A/ O inclyta Costi regis filia
4/273	Cecília, Árpád-házi Erzsébet	a/ Fiat Domine cor meum R/ Cilicio Caecilia membra V/ Non diebus neque R/ Caeciliam intra cubiculum V/ Angelus domini descendit R/ Aman in patibulo V/ Manum mittens R/ O lampas ecclesiae V/ Tu Dei saturitas

19/40	Szent János apostol elhunytja (?), Kozma és Damján, Mihály	R/ Vox tonitru V/ Victo senatu cum V/ Gloria patri A/ Cosmas et Damianus Anthimus a/ Excelsi regis filium a/ Cui sol luna
-------	---	--

A karakteres kottairás alapján vizuálisan is könnyen beazonosíthatók az antifonálénkhöz tartozó fragmentumok a könyvtárpolcokon véletlenszerűen – tehát a bekötött nyomtatványok sorrendjében – helyet foglaló töredékből. A hangjelzés típusát a gyakorlott szem azonnal felismeri (1. kép): a magyar gregoriánkutatók számára legbecsesebb zenei notációt láthatjuk, a XIII. századra kialakult, majd a XIV. század elején fejlett kalligrafikus formát öltött központi magyar notáció sajátos variánsát.



1. kép. 4/68 töredék

A nemzetközi szakirodalomban sokáig tévesen a klosterneuburgi reformnotáció leszármazottjaként emlegetett középkori esztergomi hangjelzés egy önálló közép-európai vonalra írt jelrendszer, amelyet Szendrei Janka definiált az 1980-as években,¹⁸ azt hangsúlyozva, hogy e notáció kizárólag ma-

¹⁸ A téma részletes kifejtését lásd SZENDREI Janka (1999a), *Középkori hangjegyvírások Magyarországon*. Műhelytanulmányok a magyar zenei történelemhez 4. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. 30–61.

gyar szkriptóriumokhoz kapcsolódott a középkorban, vagyis minden forrás, amely ezzel a notációval készült, kivétel nélkül magyarországi provenienciájúnak tekinthető. Ennek a középkori magyar gregorián hangjelzésnek a legkidolgozottabb formája a XIV. század első felére datált *Missale Notatum Strigoniense*ből dokumentálható,¹⁹ s fontos karakterisztikuma a ferdén felfelé, egyenesen, függőlegesen lefelé előrehaladó írásirány, amely a XIII. század előtti metzi gregorián notáció származéka, továbbá a kifejezetten elegáns, gördülékeny írásmodor, amely mögött a gregorián paleográfiai kutatás itáliai hatást sejt.²⁰

Ha az esztergomi *Missale Notatum* kidolgozott neumaformái alá helyezzük a töredékeinken szereplő megfelelő neumákat, több érdekes megfigyelést is tehetünk (3. táblázat).

3. táblázat.

A *Missale Notatum Strigoniense* és töredékeinek alapneumái

	Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
Missale Notatum Strigoniense, 14/1							
Güssingi töredékek 14/2							

Egyfelől itt is megtalálhatók a magyar notációt meghatározó alapjelek: a 7-es alakú clivis, a kötött scandicus, a függőleges, pontokból álló climacus, ez utóbbi kötött változata is, és a jellegzetes írásirány. Ugyanakkor ez a kottairás fegyelmezetlenebb benyomást kelt, mint az esztergomi, improvizatívabb, kacskaringósabb, s szembe tűnő az írás egészére jellemző lendületesség, kurzív írásmodor. Míg a XIV. század esztergomi díszírásában nincsenek véletlenszerű elemek, minden mozdulat eltervezett, minden részelem szabályozott és kötött, a töredékeken a neumaszerkezetek már felbomlóban, és a hangjelzés nem merevíti meg határozottan egy-egy neuma formáját, hanem szabadon alkalmazza őket, úgy, ahogy az az írás lendületéből a legkényelmesebben adódik. Az esztergomi notációban elképzelhetetlen a hul-

¹⁹ SK-BRm EC Lad. 3 és EL 18.

²⁰ Lásd SZENDREI 1999a:46–49.

lámvonalak ilyen öntörvényű alkalmazása. Elkülöníthető azonban egy zenei írásgyakorlat, amelynek ez az egyik megkülönböztető jellegzetessége, és ez a magyarországi írásvariáns *erdélyi* forrásokból mutatható ki.

Az ún. erdélyi hangjelzés, amelynek elkülönítésére a magyar hagyományon belül szintén Szendrei Janka tett javaslatot,²¹ jórészt töredékek révén maradt fenn. Egyes leleteket hordozókönyvek, possessor-bejegyzések is összekötnek a jellegzetes zenei írásmód mellett,²² a németújvári töredékek esetében azonban nincs más fogódzónk, csak a zenei vizsgálat és az erdélyi íráselemek határolják be a fragmentumok származási helyét.

A proveniencia-meghatározó erdélyi elemek között említhető meg a cseppforma alakú punctum, amely ferdén fekszik fel a vonalra, s gyakran hosszú befutóvonallal indul (3. táblázat). A vízszintes elemek hullámos megjelenítése különösen a zárlatok lejegyzésében figyelhető meg, például a *clivis* neumát nyújtja meg így a notátor, de a *torculus* és a kötött *climacus* vízszintes elemei is érintettek a kinagyított, széthúzott ábrázolásban. Fontos a túlzó kerekdedség, hurkok alkalmazása, amely például a *pes* alakjában látványos. A *climacus* neuma is szignifikáns megkülönböztető elem: itt két pont részleges összevonásából és az írás lendülete miatt a második pont „elkenéséből” alakul ki: ez az ún. kalapos erdélyi *climacus*-forma variánsa. Specifikus a *scandicus* is: csak Erdélyből dokumentáltuk a tagolt neumának ezt a rajzát. A részelemek összessége tehát mindenképp a középkori Kelet-Magyarországra, a kerekded, hullámzó íráskép közvetlenül Erdélyre utal.

A zenei paleográfia mellett a zenei szempontú vizsgálatok során hagyományosan két nézőpont segítheti még a proveniencia-meghatározást: a liturgikus analízis és a dallami összehasonlítás. Mivel a gregorián énekrepertoár és dallamstílus a középkorban variánsokban élt, és egy-egy változat az adott közösség hagyományában identitást meghatározó jellegzetességként rögzült, egyszerűnek tűnt a feladatunk: olyan megoldásokat kellett keresnünk más középkori magyar gregorián forrásokban, amelyek a lehető legközelebb állnak a töredékeken látottakhoz. Kifejezetten provenenciajelző magyarországi Sanctoriale-zsolozsmaanyag sajnos nem található a fragmentu-

²¹ A középkori erdélyi kottás források notációjáról lásd SZENDREI 1999a: „IV. A magyar notáció differenciálódása. Erdély.”, 62–63, illetve Uő (1999a): „V. A magyar notáció demokratizálódása. Észak és Kelet-Magyarország.” 72–73.

²² Lásd pl. azt a XIII. századi antifonále-töredéket, amely a XVII. századi erdélyi katolikus énekeskönyv, az ún. Jancsó Benedek-kódex (= Petri András énekeskönyv) pergamen borítója. A kézirat jelzete: Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 1395 Lásd Stoll 1963, 50. sz. A töredék a Szendrei-katalógusban F 325 szám alatt található meg. Több bizonyosan Erdélyhez köthető töredéket találunk a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében: a csíksomlyói ferences kolostorból származó anyagban, míg egy másik töredékcsoport bizonyosan a kolozsmonostori bencés kolostorhoz köthető (pl. F 34, F 348 töredékek a Szendrei-katalógusban).

mokon, csak közismert szentek közkeletű anyagát dokumentáltuk. Még az egyetlen halványabb jelentőségű kivétel, az Árpád-házi Szent Erzsébet-ünnepen elhangzó *Laetare Germania* kezdetű verses história is jól ismert ciklus volt Közép-Európában.²³

Az ünnepek egy részénél viszont az officiumok mélyebb szerkezeti rétegében, a liturgikus énektételek választékában, pozicionálásában és sorrendjében ki tudunk mutatni olyan szignifikáns analógiákat és eltéréseket, amelyek továbbvezethetnek.²⁴

Jelentékeny liturgikus variánsra bukkantunk a Szűz Mária születése ünnep matutinumában. A 4/30 jelzetű hordozókönyv töredékborítóján a harmadik noktornus 2–3. rezponzóriuma szerepel – a verzusokkal és a *Gloriával* együtt. A noktornusban harmadik helyen előírt *Solem justitiae* rezponzóriumra kell figyelni, ugyanis a szűken vett esztergomi rítushoz tartozó forrásokban ez a tétel nem szerepel, helyette az *Ad nutum Domini* rezponzorium áll. Viszont ugyanebben a pozícióban (tehát a harmadik helyen, doxológiával kiegészülve) zágrábi és erdélyi rítusú zsolozsmaforrásokban regisztrálni tudtuk.

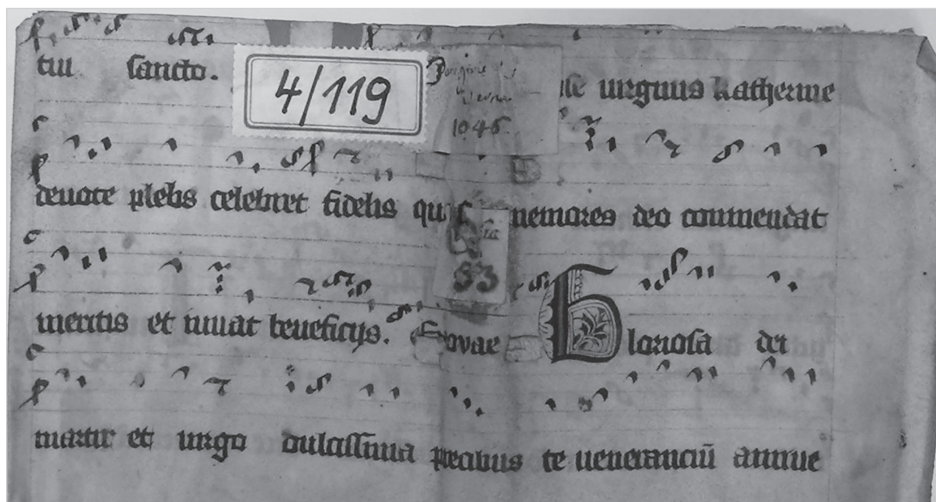
Egy következő fragmentumon (4/48) az iméni ünnep matutinumának eleje is látható: a második noktornus első és második rezponzóriuma. Ismét azt tapasztaltuk, hogy a töredék tartalma erdélyi rítusú zsolozsmaforrásokkal tart, ezzel szemben a Kalocsa-Zágrábhöz és Esztergomhoz tartozó források más tételt írnak elő a második helyen, a *Regali ex progenie* rezponzoriumot.

Még meghatározóbbnak vélhetjük a tételválasztást a Mihály-officium vesperásának antifónái, az *Excelsi regi filium* és a *Cui sol luna deserviunt* énekek esetében. Ismét Erdélyben találunk elsősorban párhuzamokat. A sorozat nem csak a XV. századi erdély-váradai forrásokból mutathatók ki, de némi változtatással a XII. század elejéről származó, feltételezhetően gyulafehérvári eredetű német neumás *Codex Albensis* is diszponálja az öttételes sorozatot, amelynek első tételei a töredéken is láthatók. Ezen kívül a Zágrábból, a Felvidékről, szepesi forrásokból bukkan fel a tételsor – tehát kizárólag a középkori Magyarország északi és keleti peremvidékéről, míg a központi Esztergom egy szimplább megoldással, csak egy antifóna solával, a *Sancte Michael archangele* tétellel indítja az ünnepet.

²³ Az MTA BTK ZTI középkori közép-európai zsolozsmahagyományokat feltérképező CAO-ECE projektje (lásd online: <http://zti.hu/index.php/hu/regizene/kutatas/zsolozsma/cao-ece>, 2019. 05. 20.) Esztergomon kívül Aquileiában, Prágában, Salzburgban mutatja ki.

²⁴ Analíziseinket itt is az MTA BTK Zenetudományi Intézet CAO-ECE projektjének magyar forrásokat feldolgozó kötetei (V/B Esztergom, VI/B Kalocsa-Zágráb, VII/B Erdély-Várad) segítették.

A töredékek vizsgálata emellett olyan különleges tételalkalmazásokat is felfedezett, amelyeket más magyar forrásból nem tudtunk kimutatni. Unikális a Katalin-zsolozsma laudesének itt olvasható antifónája (2. kép): a *Gloriosa Dei martyr* kezdetű 8. tónusú tételt ebben a formában sem a közép-európai forrásokat feldolgozó CAO-ECE-projekt, sem a közel 150 európai hangjelzett zsolozsmaforrás tartalmát magában foglaló CANTUS Index nem ismeri.²⁵



2. kép. 4/119 töredék, rajta az unikális *Gloriosa Dei martyr* antifóna részlete (nov. 25., Katalin)

A Katalin-offícium másik töredéken szereplő részlete szintén kicsi kivágot, de annál jelentősebbnek tűnik: *Ex eius membris* responzorium az a Miklós-ünnepen is alkalmazott, elterjedt *Ex ejus tumbae marmore* szövegvariánsa szintén a kuriózumok sorát gyarapítja: magyarországi és európai öszszevetésben szintén sehol máshol nem találkoztunk ezzel a változattal.

A főbb liturgikus különlegességek után a gregoriánkutatás harmadik, jelen áttekintésben utolsó pilléréként a dallami összevetés segítette vizsgálatainkat. Módszerünk az volt, hogy a töredékeken látható dallamrészleteket elolvasásuk után modern kottába írtuk át, majd azt összevetettük más ma-

²⁵ Egyetlen kivételt regisztrálhatunk. A brágai katedrális aquitán 16. századi antifonáléja szintén a Katalin-zsolozsma laudesében írja elő a tétel variánsát (online: <http://cantusindex.org/id/a00447>, 2019. 05. 20), mindössze egy szót cserél ki a töredéken látható szöveginciumhoz képest (*dulcissima/castissima*). A dallam ugyan 8. tónusú itt is, de nem a töredékeken látható zenei anyagról van szó. A brágai példa olyan távoli kapcsolatnak tűnik, hogy más források híján közvetlen összefüggést nem vonhatunk a két eset között.

gyarországi forrásokból származó dallamokkal.²⁶ Korábbi paleográfiai és liturgikus vizsgálatunk eredményeivel korrespondálva azt tapasztaltuk, hogy a fragmentumokon olvasható zenei részletek jelentősen eltérnek a magyar/esztergomi liturgikus főhagyomány zenei forrásainak dallamaitól. Az 1–2. kottapéldák a töredékeken olvasható markáns variációs lehetőségeket illusztrálják.

1. *Mar - ty - ri - um si - ti - ens li - ba - mi - na Cae - sa - ris hor - rens*

2.

1. Kottapélda. Responzórium-részlet: *Martyrium sitiens* (nov. 22., Katalin)
(DOBSZAY, SZENDREI 2013:2125.)
1. 4/116 töredék dallama; 2. Esztergomi dallam (Str-3)

1. *prae - cel - sae prae - cel - sae*

2. *na - ti - vi - tas na - ti - vi - tas*

1. *Cer - ne - re Cer - ne - re*

2.

2. Kottapélda. Responzórium-részlet: *Diem festum praeelsae* (szept. 8., Mária születése)
(DOBSZAY, SZENDREI 2013:4008.)
1. 4/48 töredék dallama; 2. Esztergomi dallam

²⁶ Munkánk során a magyarországi antifóna- és zsolozsmarepertoár szisztematikus dallamkiadásait használtuk fel. Lásd DOBSZAY László, SZENDREI Janka (1999), *Antiphonen*, hrsg. Monumenta Monodica Medii Aevi V/1–3. Kassel, Bärenreiter, illetve UÓK (2013), *Responsories* Volume 1–2. Budapest, Balassi.

A zenei vizsgálat a fragmentumok tartalmának és a középkori magyar gregorián főhagyomány kapcsolatának lazaságát bizonyította, amely a megelőző részanalízisek fényében nem meglepetés: az Esztergomtól való bizonyos fokú különállásával, a kelet-magyarországi gregorián hagyomány önálló zenei megoldásaival magyarázható a jelenség. Az erdélyi eredet igazolása azonban e módszerrel nem sikerülhet, hiszen mindössze egyetlen nagyobb terjedelmű összehasonlító zsolozsmaemléket tudunk hozzá felhasználni: az erdély-váradai gregorián zsolozsmahagyomány XV. századvégi reprezentatív közvetítőjét, a kottás *Váradai Antifonálét*.²⁷ Sajnos a *Váradai Antifonále* maga is töredékesen maradt ránk, és emiatt csak három ünnep, a Szent Kereszt Felmagasztalása-, Mária születése- és a Mihály-offícium kínál fel közös dallamokat az analógiák kereséséhez.

Az analízis bizonyos pontokon így is ígéretesnek tűnt. A Szűz Mária születése-zsolozsma *Veniat dilectus meus* kezdetű antifonájának iníciuma pl. a fragmentum és a *Váradai Antifonále* dallamában nagyon hasonló, és ez látványosan közelebb hozza a forrásokat (3. kottapélda), mert az esztergomi dallam elkülönül, változata erőteljesebb. A töredékek és a *Váradai Antifonále* teljes dallamelemzésének eredménye azonban már kevésbé meggyőző, sok az eltérés, s az iménti dallami közösség tényleg csak alkalmoszerűnek tűnik. Ugyanakkor a zenei analízis egy másik forrással való kapcsolatra világított rá. A töredéken rekonstruálható dallamrészletek a *Váradai Antifonálé* helyett a bizonytalan provenienciájú középkori magyar forrással, az 1990-es évek elején a zenei mediavisztikai kutatások terén központi szerepet játszó 1360 körüli Isztambuli Antifonále²⁸ változataival mutattak analógiát (3–4. kottapélda). Következtetéseinkben a jelenség pusztá regisztrálásánál nem tudunk tovább lépni, csak annyi bizonyos, hogy az *Isztambuli Antifonále* származásának, provenienciájának kérdéséről ezt a kapcsolódást figyelembe véve kell gondolkodni a jövőben.

²⁷ A kottapéldákban VáradaiA rövidítéssel. Lásd SZENDREI 1981: C 53, lásd újabban Czagány Zsuzsa forráskutatásait a váradai kódexsorozattal összefüggésben, CZAGÁNY ZSUSZA (2014), „Töredék, rítus, kódex, hagyomány – II. A Váradai Szekvencionále újonnan előkerült darabja”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012*. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet. 45–56.

²⁸ Lásd TR-Itks 42 (Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Deissmann 42). Facsimile-kiadás: SZENDREI, Janka (szerk.) (1999b), *The Istanbul Antiphonal, About 1360*. Budapest, Akadémiai Kiadó. A kottapéldában IsztA rövidítéssel.

1.
 Ve - ni - at di - lec - tus me - us
 2.
 3.

3. kottapélda. Antifóna-részlet:
Veniat dilectus meus
(szept. 8., Mária születése)
(DOBSZAY, SZENDREI 1999:6152.)
1. 4/48, IsztA; 2. Váradia;
3. Esztergom

1.
 me - mo - res De - o com - men - det pre - ci - bus et ju - vat be - ne - fi - ci - is
 2.

4. kottapélda. Antifóna-részlet: *Passionem gloriosae* (nov. 22., Katalin)
(DOBSZAY, SZENDREI 1999:1513.)
1. 4/119 töredék, IsztA; 2. Esztergom

A zenei analízis további jelentős eredménye, hogy a rendelkezésre álló németújvári fragmentumok elolvasható dallamkínálatához képest igen nagy-nak mutatta a töredékeken az egyedi zenei megoldások arányát, amelyhez nem található más forrásból párhuzam. Akár a liturgiai analízisnél, a zenei vizsgálat során is több olyan dallamrészlet került felszínre, amelyet más magyar forrásból nem tudtunk kimutatni. Az 5–6. kottapéldában látható dallamok olykor még körvonalaikban sem emlékeztetnek a Magyarországon elterjedt változatokra, a 6. példánál még a legalapvetőbb zenei elem, a hangnem sem azonos (a kottapéldákat lásd a következő oldalon).

Az ellentmondásos eredmények után még sürgetőbben merül fel a kérdés, vajon miért regisztrálhatunk ilyen jelentős liturgiai és dallami egyediségeket az Erdély-Váradhoz tartozó példákhoz képest, ha a töredékek zenei notációja viszont támogatja az erdélyi származást. Egyetlen logikus válasz képzelhető el. A változatok legvalószínűbben azt jelzik, hogy az egykori anyakódex nem a partiumi területeket lefedő középkori váradi püspökség többé-kevésbé rekonstruálható gregorián hagyományához tartozott, hanem talán az erdély-gyulafehérvári XIV. századi liturgikus hagyományt közve-

1. *fa - ctus est pro mun - di re - de - mpti - o - ne*

2.

3.

5. kottapélda. Antifóna-részlet: *Praecinxit se Dominus*
 (szept. 14., Szent Kereszt felmagasztalása)
 (DOBSZAY, SZENDREI 1999:2142.)
 1. 4/49; 2. VáradiA; 3. IsztA, Esztergom

1. *Ec - cle - si - a san - cto - rum laudet au - cto - rem sa - lu - tis to - ti - us no - men e - jus so - li - us*

2.

3.

4.

6. kottapélda. Antifóna-részlet: *Ecclesia sanctorum laudet*
 (DOBSZAY, SZENDREI 1999:6126.)
 1. 4/49 töredék; 2. VáradiA; 3. IsztA; 4. Esztergom

títhette. Sajnos, teóriánkat igazolni egyelőre nem tudjuk, mert a forráslánc hiányos: a német neumanotációval leírt XII. századi *Codex Albensisen* kívül, amely a gyulafehérvári hagyományt meglehetősen kiforratlan, korai alakban közvetíti még, s notációja miatt a dallamok sem rekonstruálhatók belőle, nincs teljes forrásunk, így viszonyítási pontunk sem. A főliók elrendezése és tartalma, illetve a zenei paleográfiai analízis inkább kisebb rangú egyházra, plébániára utal az egyházmegyén belül és nem reprezentatív köz-

ponti használatra, az azonosításhoz reményeink szerint talán újabb erdélyi források – reálisan kódextöredékek – feltárásával kerülhetünk közelebb.

A németújvári ferences kolostor könyvtárában fellelhető töredékcsoport összehasonlító zenei paleográfiai elemzése iránymutatónak bizonyult a töredékek provenienciájára nézve: erdélyi forrásról lehet szó. A liturgikus elrendezés és a dallamok vizsgálata tovább árnyalta eredet-meghatározást: a fragmentumok egy erdélyi kódexből származhatnak, ugyanakkor a minden vizsgálati aspektusból megmutatkozó unikális vonások alapján egy olyan lokális hagyományra gondolhatunk, amelynek ma e liturgikus fragmentumok a ma fellelhető kizárólagos forrásai. Reménnyel tölthet el minket, hogy az erdélyi gyűjtemények zenei kódexfragmentum-anyaga jórészt máig feltáratlan, és az új kutatási kezdeményezések révén lappangó összehasonlító töredékes források folyamatosan kerülnek még elő hazai és külföldi gyűjteményekből. Úgy tűnik tehát, hogy a középkori erdélyi gregorián hagyomány feltárása nem zárult le, sőt, a közeljövőben még szignifikáns alapkutatósi eredményeket hozhat felszínre.